

Ekonomika
Economics
Экономика

Žemės reformos ir ūkininkijos raidos ekonominės peripetijos

Antanas Poviliūnas

Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas, V. Kudirkos g. 18, LT-03105 Vilnius
El. paštas: antanas@laei.lt

Valstietijos raida susidėjo iš tam tikrų etapų, kuriuose žemdirbiai pagal ekonominę padėtį visuomenėje, nuosavybės santykius, gamybos tikslus išsiskyrė kaip savitas socialinis gyventojų sluoksnius. Šių etapų valstiečiai pavadinti skirtingai: laukininkais, baudžiauninkais, ūkininkais ir pan.

Straipsnyje nagrinėjamas paskutinis valstiečių raidos etapas – ūkininkijos susiformavimas, vystymasis, branda ir žlugimas, įsiterpus bolševikinio socializmo etapui, naujos ūkininkijos radimasis. Pateikiama valstiečio ir ūkininko sąvokų genezė, tiriami procesai, kai žemės ūkis iš išgyvenimo priemonės tapo prekiniu verslu ir tai buvo ūkininkijos pradžia, kai stiprėjo ūkininkija, tapusi pagrindine nepriklausomos Lietuvos ekonomine atrama.

Nagrinėjant šį etapą, plačiau buvo pažvelgta į Albino Rimkos darbus apie galimybę gyvuoti savarankiškai agrarinei valstybei, ūkininkijos būklę Lietuvoje, dėjušius teorinius pagrindus 1922 m. žemės reformai, skirtai ūkininkijai stiprinti. Tai siejama su jo 120 m. gimimo sukakties pažymėjimu. Be to, 1991 m. agrarinės reformos sumanytojams ir realizuotojams tarpukario Lietuva buvo atspirties taškas, ruošiant teisinį pagrindą naujai ūkininkijai rasti.

Apžvelgtas ūkininkijos raidos etapas, kurio metu buvo sunaikinti ankstesni ūkininkų ūkių pajėgumai ir sukurti nauji. Naujuosius pajėgumus eksploatavo jau kita žemdirbių karta – naujas gyventojų socialinis sluoksnius. Šio periodo ir šio sluoksniu tinkamas neįvertinimas ruošiant 1991 m. agrarinę reformą vėliau sukėlė žemės ūkio nuosmukį, žemės ūkio produktų rinkų praradimą, didelius nesklandumus, atkuriant ūkininkų ūkį.

Raktažodžiai: agrarinė reforma, į kapitalą orientuotas ūkis, kooperacija, šeimos ūkis, ūkininkavimo sistema, ūkininkija, valstietija, žemės ūkio veiklos tikslas

IVADAS

Lietuvos žemės ūkio grįžimas į rinkos santykius, ūkininkijos gaivinimas – sudėtingas socialinis kaimo kaitos ir valstietijos raidos procesas. Būtiną jam kelią praskynė 1990 m. atkurta nepriklausomybė, ryžtas keisti ūkininkavimo būdą, ekonominius santykius Lietuvoje. Įtakos

turėjo ankstesnio individualaus (privataus) ūkininkavimo šeimos ūkiuose rinkos sąlygomis išlikusi gyva atmintis, rinkos ekonomikos šalių pavyzdys. Svarbios buvo neigiamos ūkininkavimo pamokos, patirtos centrinio planavimo ir komandinio administravimo sąlygomis.

Proceso sudėtingumą lėmė tai, kad kitose ekonomikos šakose tarybmečiu buvo pastatytos naujos gamyk-

los. Pereinant į rinkos ūkį, iškilo jų privatizavimo klausimas. Tuo tarpu žemės ūkyje valstybiniai ir kolektyviniai ūkiai buvo įsteigti, atėmus iš privačių žemdirbių žemę, sunaikinus jų šeimos ūkių gamybinius pajėgumus, aprūpinus stambiosios gamybos priemonėmis jau kitą žemdirbių kartą, dirbusią neretais atvejais svetimoje žemėje. Valstybinių ir kolektyvinių ūkių griovimas, žemės gražinimas ankstesniems savininkams ar jų įpėdiniams kirto šios žemdirbių kartos ūkininkavimo pagrindus. Naujai pertvarkoma žemės ūkio šaka negalėjo remtis prieškarinio ūkininkų šeimos ūkais. Reikėjo steigti kitokio tipo ūkius, kurie būtų orientuoti į didėjančią kapitalo naudojimą, į darbo rankų mažėjimą.

Siekiami nagrinėti sudėtingus ekonominius procesus kaime ir žemės ūkyje, jų poveikį valstietijos raidai rinkos ekonomikos ir centralizuoto komandinio planavimo bei administravimo sąlygomis. Trys pagrindiniai tyrimo laikotarpiai: kuriamasis, kada išlaisvintame iš baudžiosios priepaudos žemės ūkyje plėtojosi rinkos santykiai, vystėsi ūkininkija kaip socialinis visuomenės sluoksnis, atlikęs svarbų vaidmenį po Pirmojo pasaulinio karo Lietuvos Respublikos tapime, kartu paliečiant Albino Rimkos tyrimus; griaunamasis (eksperimentinis), kai ant buvusios žemės ūkio sistemos griuvėsių prievarta buvo formuojamas bolševikine teorija pagrįstas stambusis prekybinis ūkis, kai buvo išugdyta naujoji žemdirbių karta, tarybinėse mokyklose išmokyta diegti stambiosios gamybos technologijas, išplėtojusi žemės ūkio produktų gamybą; atkuriamasis, kai buvo realizuojamos priemonės privatinei nuosavybei ir rinkos santykiams atkurti, formuoti naujus gamybinius žemės ūkio darinius, sudaryti jiems sąlygas konkuruoti Europos Sąjungos žemės ūkio produktų rinkoje.

Metodai – literatūros, antrinių duomenų analizė, ekonominių procesų lyginamoji analizė, istoriografinis, monografinis.

DĖL VALSTIETIJOS IR ŪKININKIJOS SĄVOKŲ, JŲ TARPUSAVIO RYŠIO

Valstiečiai – tai kaimo gyventojai, kurie naudoja savo bei šeimos darbo jėgą, esant reikalui ir samdinių darbą, verčiasi žemės dirbimu, augalų auginimu, gyvulių laikymu, žemės ūkio produktų gavimu, apdorojimu, perdirbimu, realizavimu. Su žemės ūkio darbu jie derina veiklą kitoms šeimos gyvenimo reikmėms tenkinti, nesudėtingiems žemės ūkio įrankiams ir padargams pasigaminti. Kaimo gyvensena, kasdienis gamtos ir darbo procesų persipynimas, nuolatinis bendravimas su gamta, darbo pobūdis, patirtis ir įpročiai suteikia jiems savitų bruožų. Vykstant visuomenės pažangai, valstiečių gyvenimo ir darbo sąlygos keičiasi, tai turi įtakos valstiečių gamybinio ir kultūrinio lygio kilimui.

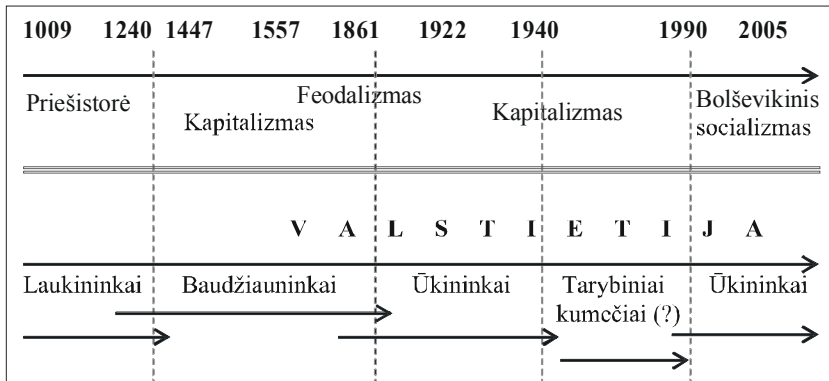
Valstietija – tai tam tikro gyventojų sluoksniavimosi išdava, tai visuomenės sluoksnis, besiformuojantis iš žemdirbių atskylant kitoms socialinėms gyventojų grupėms: kariauninkams, amatininkams, pirkliams ir kt. Kol visi gyventojai vertėsi tik žemės ūkiu, apie valstietiją sunku

kalbėti¹. Anot Juozo Jurginio, valstietijos pradžia slypi XII a. gelmėse, kai iro gimininės ir formavosi teritorinės bendruomenės [10: 12–18]. Edvardas Gudavičius valstiečių atsiradimą siejo su laikotarpiu, kai žemdirbių prievolės suskilo į karo ir darbo, t. y. kai iš žemdirbių išsiskyrė kariauninkai. Iš pradžių tas pats žemdirbys galėjo būti ir laukininku, ir kariauninku ar net bajoru. Vėliau tos ribos tapo vis sudėtingesnės pereiti iš vienos gyventojų grupės į kitą [9: 87].

Priešistorės laikotarpiu (nuo Lietuvos vardo paminėjimo XI a. pradžioje iki valstybės įsikūrimo apie XIII a. vidurį) baltai jau buvo žinomi žemdirbiai. Feodalizmo pradžia sutapo su Lietuvos valstybės susikūrimu. Feodalizmo laikotarpis buvo ilgas, apėmė istorinį Lietuvos karalystės, didžiosios kunigaikštystės, Abiejų Tautų respublikos (Žečpospolitos) periodus. Buvę laukininkai tapo baudžiauninkais. Baudžiosios išgalėjimas siejamas su didžiojo kunigaikščio Kazimiero 1447 m. privilegija bajorams, o jos galutinė pergalė – su 1557 m. valakų reforma, kuri panaikino visas valstiečių žemėnaudos tradicijas, prievarta sukilojo valstiečių sodybas į feodališnius kaimus, nustatė baudžiavines prievoles. Baudžiava pasunkėjo po 1569 m. Liublino unijos. Lietuvos bajorija suartėjo su lenkų šlėkta, sparčiai lenkėjo, persiėmė lėbaujančia gyvensena. Tam reikėjo daug lėšų, o joms gauti pagrindinis šaltinis buvo baudžiauninkų išnaudojimo didinimas. Buvo tiek nusigyventa, kad nepajėgta apginti Lietuvos teritorijos nuo svetimų kariuomenių, kurios čia tarpusavyje kariavo. Baigiantis XVIII a. nusilpusią Abiejų Tautų respubliką pasidalijo Rusija, Prūsija ir Austrija. Lietuvos žemės atiteko Rusijai, kurioje buvo dar didesnis valstiečių baudžiavinis išnaudojimas, dar didesnis kaimo nuskurdimas. Gilėjanti Rusijos imperijos ūkio krizė neišvengiamai artino pavėluotą feodalizmo eros pabaigą ir baudžiosios panaikinimą 1861 m.

Valstietijos gyvenime prasidėjo naujas etapas. Dvarininkija toliau silpnėjo, ji vienijosi su lenkų dvarininkais kovojant dėl Lenkijos valstybės (su Lietuva jos sudėtyje) nepriklausomybės. Carinis režimas slopino šį judėjimą, palaikė Lietuvos valstiečius, agrarinėse reformose teikė jiems pirmumą ir lengvatas. Lietuvai atkūrus nepriklausomumą

¹ XIII–XIV amžiais Lietuvos socialinis kraštovaizdis susidėjo iš daugelio gynybinių pilių. Kiekvienai piliiai priklausė: a) kunigaikščio pilis (didysis alodas), įsitvirtinusi ant piliakalnio ir jo šeimynos (vergu) bei kaimynų (ankstyvųjų baudžiauninkų) dūmai (sodybos), įsikūrę kalno papėdėje, aptvertoje kita gynybine siena. Už tos sienos buvo pilies žemė, kurią dirbo kunigaikščio šeimyna bei kaimynai. Iš kitos piliakalnio pusės, už gynybinės sienos, prie kelio į pilį buvo įsikūrę amatininkų dūmai (sodybos); b) bajoro kiemas (didysis alodas), įsikūręs toliau nuo pilies, kuris susidėjo iš bajoro dūmo (sodybos), bajoro kiemo arimų, kaimynų dūmų (sodybų) su sklypais ir šeimynykščių (vergu) dūmų (sodybų); c) laukas (alodinininkų bendruomenė), kuris susidėjo iš laukininkų (laisvųjų valstiečių) dūmų (sodybų) ir jų alodinių sklypų. Taigi kunigaikščio šeimyna, kaimynai, bajoro kaimynai ir šeimynykščiai, laukininkai ir buvo valstiečiai.

Pav. Lietuvos valstietijos raidos etapai

mybę, dvarai tapo šaltiniu žeme aprūpinti bežemius ir mažžemius valstiečius. Taip radosi ir bren-do nauja valstietijos formacija – ūkininkija. Vincas Trum-pa rašė, kad pobaudžiaviniu laikotarpiu lietuviškose Ru-sijos gubernijose susidarė materialinės ir psichologinės są-lygos žiesticis naujai ekonominei ir socialinei jėgai, kuri netrukus turėjo imtis ir politinės atsakomybės vadovauti savo tautos likimui ir jį vairuoti nauja linkme [23: 331].

Naujasis valstietis ūkininkas radosi anksčiau, negu buvo oficialiai panaikinta baudžiava. Motiejus Valančius apie ūkininką rašo, nagrinėdamas karaliaus Stanislovo Augusto laikus. 1765 metais žemaičiai sulaukė laimingo laiko, nes valstiečiai buvę laisvi ir mokėję tiktai mokestį žemės sa-vininkams. „Toj gadynėj veiku buvo rasti ūkininką, kurs, gyvendamas sodoj, maitino kas metą 30 bandos, 10 ar-klų, 40 avių ir turėjo dar kelis tūkstančius muštinių, su-rinktų iš vartavojimos arba kupčybos“ [25: 37–38]. Ūki-ninko vardą baudžiavos metais vartojo ir Petras Šalčius [21: 337–340], ir Bronius Povilaitis [19: 34].

Ūkininkija buvo lietuvių visuomenės vyraujantis sluoksnis 1861–1940 metais. Ją vienijo pilietinė laisvė, privatinė nuosavybė, darbo ir gyvenimo būdas, tradici-jos, per daug metų susiklosčiusios dvasinės ir materia-linės vertybės, požiūris į Dievą, gamtą, žemę, miestą, šeimos tarpusavio santykius, santykius su kaimynais. Tai buvo ekonominė ir socialinė jėga, kuria galėjo remtis ir rėmėsi jauna Lietuvos valstybė. Ji išsaugojo lietuvių kal-bą ir raštą, tautos tradicijas, iš jos kilo savanoriai, gynę Lietuvos nepriklausomybę, ji išugdė pirmuosius religi-jos, kultūros, mokslo, meno ir politikos veikėjus, jos ekonomika sudarė svarbią šalies ūkio dalį.

TSRS inkorporavus Lietuvą į savo sudėtį, valstiečių padėtis iš esmės pasikeitė. Jie neteko savo ūkių, buvo suvaryti į valstybinius ir kolektyvinius ūkius. To meto literatūroje žemdirbiams apibūdinti vartota tarybinio² valstiečio sąvoka, aiškinant, kad jis nežino išnaudojimo, laisvanoriškai įsitraukė į tarybinių žemės ūkio įmonių veiklą, yra jų kolektyvinis šeimnininkas, aukštu darbo na-šumu sukūręs kur kas geresnį gyvenimą. Plačiau naudotas naujadaras – kolūkietis, kolektyvinio ūkio narys.

² Būdvardžio „tarybinis“ vartojimas buvo paplitęs, siekiant pažymėti pažangesnį lygį, geresnę kokybę. Žodynuose šis būd-vardis aiškinamas kaip reiškiantis priklausomybę tarybų val-džiai ar valstybei.

Ūkininko sąvoka netiko valstiečio padėčiai bolševi-kiniame socializme apibūdinti. Per penkiasdešimtmetį jo padėtis smarkiai keitėsi. Valstybinių (tarybinių) ūkių darbuotojai buvo darbininkai arba tarnautojai, o kolektyvi-nių ūkių (kolūkių) – kolūkiečiai. Jų padėtis buvo kur kas artimesnė kumečio³ (?) sąvokai nei ūkininko. Atro-do, tarybinio kumečio (?) terminas galėtų atspindėti to meto valstiečių ekonominę padėtį, darbo organizavimo ir apmokėjimo principus kolektyviniuose ūkiuose. Iš da-lies jis tiktų ir valstybinių ūkių darbuotojams.

Atkūrus Lietuvai 1990 metais nepriklausomybę, vals-tiečio padėtis vėl ėmė keistis, nors ir nebebuvo tokia vienalytė, kaip iki 1940 metų.

Kaip matyti paveiksle, valstietijos istorija buvo kupi-na permainų. Valstietijos raidos tiesė eina per visas epo-chas ir žengia į ateitį. Ji pergyveno daug agrarinių re-formų, kurios keitė valstietijos socialinę padėtį. Dėl to laukininkai ilgainiui tapo baudžiauninkais, pastarieji – ūkininkais. Ūkininkijos raidą pertraukė tarybmečių įvyk-dyta žemės reforma ir suformuotas naujas valstiečio ti-pas, savotiškas tarybinis kumetis (?).

Po 1990 m. prasidėjo ūkininkijos gaivinimo ir stip-rinimo etapas. Žemės ūkyje radosi kelios žemdirbių ka-tegorijos. Tai – ūkininkai, plėtojantys šeimos ūkius, tiek natūrinę, tiek verslinę gamybą, ūkininkai, pertvarkantys arba kuriantys į kapitalą orientuotus ūkius, siekiančius gaminti ir realizuoti prekinis produktus, ūkininkai, pa-sirinkę kooperuotą gamybos kelią, tapę žemės ūkio ben-drovių, kitokių kooperatinių ar akcinių žemės ūkio for-muočių dalyviais, valstybinių žemės ūkio įmonių dar-buotojais. Kaime atsirado ir savarankiški sodybiniai ūkiai (2–3 ha), kurių siekiai galėjo būti įvairūs (išgyvenimo, poilsio, papildomo verslo ir pan.).

Žvelgiant į Lietuvos valstietijos raidą, jos atskirus eta-pus, matyti kelios tendencijos. Pirmoji – valstietijos kaip gyventojų socialinio sluoksnio mažėjimas. Jis ypač išryškė-jo 1940–1990 m., kada kaimo gyventojų dalis bendrame gyventojų skaičiuje sumažėjo nuo 2/3 laikotarpio pradžioje

³ Kumečiai – nuolatiniai (metiniai) dvaro darbininkai. Di-dumą darbo užmokesčio jie gaudavo natūra – grūdais, kitais maisto produktais (kartais ir dvare negaminamomis prekėmis: druska, silkėmis, žibalu). Taip pat dvarininkas aprūpindavo bu-tu, dirbamos žemės sklypu, ganykla, ir pašaru karvei bei kele-tui avių, sklypu daržui (bulvėms, vietomis linams).

iki 1/3 jo pabaigoje. Antroji tendencija – valstietijos sluoksnio skaidymasis. Nuo baudžiatvarkos panaikinimo iki didžiosios kaimo pertvarkos po Antrojo pasaulinio karo Lietuvos ūkininkija buvo gana vieningas socialinis sluoksnis, apibrėžiamas tam tikrais kriterijais, tuo tarpu tarybmečiu tokio monolito neliko. Kolūkiečius sudarė ir eiliniai žemės ūkio darbininkai, kurie, kitaip nei ūkininkai, specializavosi tam tikrų žemės ūkio darbų veikloje (melžėjos, traktorininkai, vairuotojai ir kt.), ir žemės ūkio specialistai, ir ūkio bei jo padalinių vadovai bei tarnautojai (apskaitininkai, buhalteriai, planuotojai ir kt.). Todėl ne visos šios dirbančiųjų kategorijos sutelpta į kumečio sąvoką.

Didelė ūkių, jų savininkų interesų įvairovė yra ir nūdieniame kaime. Todėl iškyla klausimas, kas šiandien iš kaimiečių pagal ankstesnį apibūdinimą priklauso ūkininkijai? Kaip keičiasi ūkininko statusas?

ŪKININKIJA – NEPRIKLAUSOMOS LIETUVOS EKONOMINĖ ATRAMA IKI 1940 METŲ

Albino Rimkos duomenimis, Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse lietuviškosios carinės Rusijos gubernijos buvo pasiekusios tokią teritorijos vienvė, gyventojų visuomeninę kultūrą, žemės ūkio lygį, kad galėtų gyvuoti kaip nepriklausoma valstybė. Ši teritorija sudarė apie 88,9 tūkst. km², joje gyveno apie 4,49 mln. gyventojų, iš jų 65,5% lietuvių. Raštingi žmonės sudarė: kaime – 43,0%, mieste – 48,7%. 1911 m. viena mokykla teko 2,6 tūkst. gyventojų. Kaime gyveno 84,3% gyventojų, valstiečiams priklausė 50,1% žemės. Iš literatūros šaltinių, statistikos duomenų analizės Albinas Rimka darė tokias svarbias išvadas:

Lietuva yra nuo kaimyninių kraštų skirtingas visuomenės bei ūkio vienetas. Jos etnografinės ribos yra pakankama teritorija nepriklausomai valstybei gyvuoti.

Lietuva yra žemės ūkio kraštas su išsiplėtojusiu smulkiųjų bei vidutinių ūkininkų sluoksniu ir su negausiu (arti 4%), bet gana galingu (turinčiu apie 36–40% žemės) dvarininkų luomu; dvarininkų galybė mažėja, ūkininkų reikšmė didėja. 1/3 kaimo gyventojų yra bežemiai ir mažžemiai, iš žemės ūkio darbo išsimaistinti negali. Kitose ekonomikos šakose darbo vietų stinga, todėl didelė gyventojų emigracija.

Nors carinio režimo varžomas Lietuvos žemės ūkis normaliai sparčiai plėtotis negalėjo, jo produktyvumas pilnai išmaistino vietos gyventojus ir sudarė galimybę nemažai žemės ūkio produktų išvežti už krašto sienų, o tai kasmet duodavo apie 15 mln. rb gryno pelno. Žemės ūkiu rėmėsi ir vietos pramonė bei prekyba, kurių metinė apyvarta siekdavo apie 200 mln. rb su 20 mln. rb gryno pelno.

Ir svarbiausia išvada, kad dėl to Lietuvos krašto ūkio pajėgos yra pakankamos nepriklausomai būsenai sukurti [20: 33, 35, 43, 45, 109–115].

Istorija taip susiklostė, kad atsikuriančiai Lietuvai nepavyko suvienyti visų etnografinių žemių: per daug silpnos buvo jos karinės pajėgos, per daug stiprūs priešai, pretendavę į jos teritoriją, nepalankiai buvo nusistačiusios

kai kurios Vakarų Europos valstybės. Lenkija klasta ir jėga 1920 m. užgrobė 1/3 Lietuvos istorinės-etnografinės teritorijos – Vilniaus kraštą. Albinas Rimka, išleisdamas savo knygelės apie Lietuvos ūkį antrą laidą, nerado reikalo jos taisyti ir papildyti. Vietoj pataisų jis įdėjo priedą apie nepriklausomos Lietuvos ūkį ir finansus 1919–1921 m., kuris buvo akivaizdus jo ankstesnių išvadų patvirtinimas, kad Lietuvos ūkis, nepaisant visų karo sugriovimų ir netekčių, buvo pakankamai pajėgus ekonomiškai užtikrinti valstybės funkcionavimą [20: 120–133].

Todėl tuo metu jis daug dėmesio skyrė ūkininkijai ekonomiškai stiprinti. Jį neramino, palyginti, didelis skaičius mažžemių ir bežemių valstiečių, kurie nerado darbo vietų kitose ūkio šakose. 1912 m. ruošdamas Lietuvos demokratų partijai žemės reformos pagrindus, 1919 m. kartu su Mykolu Krupavičiumi aprašydamas žemės reformos sumanymus, jis pabrėžė svarbą stiprinti ūkininkus, mažinti bežemių ir mažžemių valstiečių skaičių, skiriant jiems žemę iš sudaryto valstybinio žemės fondo, kad būtų sudarytos jiems realios galimybės tapti pilnaverčiais ūkininkais.

Albinas Rimka žemės reformos dokumentų ruošimo darbe dalyvavo iki 1921 m. išvykimo į Frankfurtą prie Maino ekonomikos mokslų studijuoti. Jo aktyvi veikla šioje srityje baigėsi. Tačiau dar buvo išleistos dvi jo knygelės žemės ūkio ekonomikos klausimais: 1920 m. apie stambųjį ir smulkųjį žemės ūkį, 1922 m. apie gamybą ir pelną įvairaus didumo žemės ūkyje.

Sparčiausiai žemės reforma buvo vykdoma 1923–1926 m., kada žemės ūkio ministru buvo Mykolas Krupavičius. Tuo laikotarpiu buvo atlikta 59% viso darbo, o nuo reformos pradžios iki 1926 m. pabaigos – 2/3 plotų iš žemės fondo buvo vienaip ar kitaip sutvarkyti. Iki 1939 m. buvo išparceliuota 99% žemės fondo. Naujakuriams buvo išdalinta 361,6 tūkst. ha žemės, mažžemiams – 90,2 tūkst. ha.

Žemės reformos svarstymuose buvo nurodyta žemės sklypo kaita nuo 8 iki 20 ha. Daugelio nuomone, kuriamo ūkio dydis turėtų artėti prie maksimalios ribos – 20 ha. 10 ir 20 ha dydžio ūkio gamybiniai pajėgumai panašūs, tačiau 10 ha – blogiau panaudojami dėl žemės stokos. Žemės alkis buvo toks didelis, kad vidutinis naujai formuojamo ūkio dydis artėjo prie minimalios ribos.

Žemės reforma palietė 64,8 tūkst. žemdirbių šeimų arba 1/4 visų ūkių. Didžiausias reformos trūkumas buvo tai, kad naujakurių ūkiai išėjo per maži, neracionalūs praktiškam ūkininkavimui. Broniaus Povilaičio nuomone, to meto sąlygomis minimalus ūkio dydis turėtų būti 15–18 ha, o išėjo apie 8–11 ha. Tačiau reformos rezultatai vertintini teigiamai. Trys naujakuriai iš keturių gerai susitvarkė ir patenkinamai įsikūrė. Sudėtinga išmatuoti teigiamą žemės reformos įtaką socialinių reikalų kaime patvarkymui, ypač kad sumažėjo kaime mažžemių ir bežemių skaičius [19: 37–51].

Anuometinis ūkininko ūkis buvo tipiškas šeimos ūkis, mažinantis natūrinę ūkinę veiklą, didinantis prekinę gamybą. Pagrindas buvo šeimos darbas ir iš kartos į kartą kaupiamas turtas. Ūkio darbams šeimos nariai nuo

mažumės buvo rengiami namų mokykloje.⁴ Dar vaikystėje jie susipažindavo su tėvų ūkio gamtinėmis ir ekonominėmis sąlygomis. Augdami jie pereidavo piemens, pusbernio ir berno (piemenės, pusmergės ir mergos) pareigas, tapdavo patyrusiais ūkininkaičiais.

Šalia šios namų mokyklos buvo organizuojamas valstybinis žemės ūkio švietimas žemesniosios ir aukštesniosios žemės ūkio mokyklose, žemės ūkio ir veterinarijos akademijose. Kita švietimo kryptis tarsi pratęsė namų mokyklą. Tai buvo žiemos žemės ūkio mokyklos, kuriose mokslas vykdavo žiemos mėnesiais. Buvo organizuojamos draugijos (iš viso veikė net 13 draugijų, besirūpinančių žemės ūkio kultūros įvairiais klausimais) Tarp jų populiarūs buvo jaunųjų ūkininkų rateliai, paskaitėlėmis, namų darbais, parodėlėmis supažindindami būsimojus ūkininkus su žemės ūkio naujovėmis. Ūkininkams reguliarias paskaitas skaitė, konsultacijas teikė apskričių agronomai. Taip pat būdavo pravedami trumpalaikiai kursai įvairiais žemės ūkio klausimais, reguliariai vyko žemės ūkio parodos. Šioje srityje svarbų vaidmenį atliko Žemės ūkio rūmai. Jie leido ūkininkams skirtą savaitraštį „Ūkininko patarėjas“ su priedu „Ūkininko biblioteka“ (kuria sudarė populiariai parašytos brošiūrėlės, apėmusios visas žemės ūkio sritis), mokslinio pobūdžio žurnalą „Žemės ūkis“, skiriamą žemės ūkio specialistams. 1927 m. įsteigta Lietuvos žemės ūkio tyrimo įstaiga, kurios mokslinis darbas vyko keturiose sekcijose: laukų ūkio, gyvulininkystės, sodų bei daržų, žemės ūkio ekonomikos. Rūmų žinioje veikė žemės ūkio sąskaitybės ir ekonomijos biuras, kuris iš respondentinių ūkių reguliariai rinko ir skelbė informaciją apie ūkininkavimo apsimokėjimą.

Buvo plėtojamos ekonominės organizacijos. Pirmoji tokia organizacija buvo Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjunga „Lietūkis“. Vėliau pradėjo veikti Centrinė Lietuvos pieno perdirbimo bendrovių sąjunga „Pieno centras“, Akcinė bendrovė „Maistas“, Kooperatyvų sąjunga „Linai“, Akcinė bendrovė „Lietuvos cukrus“, Lietuvos žemės ūkio smulkiųjų šakų ir specialiųjų kultūrų draugijų sąjunga „Sodyba“.

Šalies ir ūkio vadovams trūko politinės patirties, brandos. Neagrarinėse ūkio šakose siekė išsivirtinti kitataučiai. Tarp lietuvių vyravo polinkis į žemės ūkį, į ūkininkavimą vienieminiame šeimos ūkyje. Tokiomis aplinkybėmis formavosi krašto ekonominis modelis, kurį jau vėliau apibūdino Domas Cesevičius: „Viso krašto ekonomikos centras buvo žemės ūkis. Ir neatsitiktinai. Realio pokario situacija Lietuvoje vertė ieškoti ir kurti tokį

⁴ „Gyvenimas buvo taip sutvarkytas, kad kiekvienas žinajome ne tik savo vietą prie stalo, bet ir tuos, iš pradžių nesudėtingus, tačiau su metais vis rimtėjančius darbus ir žygius, kurių turėsime imtis, šaukštus padėję. Buvo savotiška darbų arba, kaip šiandien sakytume, pareigų gradacija, kurią turėjo pereiti augdamas kaimo vaikas. Jis ėjo nuo darbo prie darbo, nuo mažiau sudėtingo, dar žaidimus primenančio, prie sudėtingesnio, per darbą pažindamas pasaulį ir save, bręsdamas kūnu ir kaupdamas dvasinę patirtį, kurią jam galėjo duoti bendravimas su žmonėmis ir žeme“ [15: 177].

krašto ekonomikos modelį, kurio svarbiausia šaka būtų žemės ūkis. Kitos ekonomikos šakos privalėjo tik papildyti žemės ūkį ir iš esmės jam tarnauti: pramonei daugiausia teko perdirbinėti žemės ir miškų ūkio produkciją, transportui – išvežti žemės ūkio gaminių perteklių ir atsivežti trąšų bei žemės ūkio mašinų, o prekybai – kuo aktyviau talkinti žemdirbiams. Tokį ekonominį modelį tuo metu daug kas matė Danijos ir Olandijos ekonominėje struktūroje. Mat tie kraštai plačiai garsėjo kaip agrarinių kraštų modeliai“ [6: 22].

Kokią reikšmę žemės ūkiui turėjo tokio ekonominio modelio realizavimas, galima spręsti iš Lietuvos, Latvijos ir Baltarusijos žemės ūkio raidos tarpukario metų rodiklių palyginimo. Lietuvą ir Baltarusiją baudžios panaikinimas ir tolesnės carinės agrarinės reformos palietė vienu metu. Tuo tarpu Latvija turėjo kai kurias pranašesnes startines sąlygas. Ji 40 metų anksčiau atsikratė baudžios jungo, ten anksčiau išsivirtino vienieminė ūkininkavimo sistema, daugialaukė sėjomaina. Ryga buvo stambus žemės ūkio produktų vartotojas ir eksportuotojas. Latvijoje vyravo protestantiškos gyvenimo ir verslo tradicijos, pranašesnės už katalikiškąsias ir pravoslaviškąsias. Didesnė buvo ir vakarietiškos kultūros įtaka: dvarininkai buvo vokiečių kilmės turtingieji. Baltarusija pateko į stalininį žemės ūkio pertvarkymo ir plėtojimo modelį su statistinių duomenų klastojimu. Be to, 1939 m. prie Lietuvos ir Baltarusijos buvo prijungti anksčiau lenkų okupuoti regionai.

Šių respublikų žemės ūkio raidos ir jos rezultatų rodiklių lyginimas (1 lent.) rodo, kad jose vyko perėjimas į daugialaukes sėjomainas. Didėjo žemės naudmenų išartumas, pasėlių plotai. Lietuvoje ir Latvijoje pasėlių plotai didėjo 2,1–2,8 karto labiau negu Baltarusijoje. Mažesnius augimo tempus Baltarusijoje, matyt, suvaidino valstiečių ūkių kolektyvizacija, kurioje javų pasėliai sumažėjo 4,3%. Tenai ryškiai padidėjo bulvių pasėlių plotai – reiškinys, liudijantis apie valstiečių šeimų mitybos priverstinį kitimą, grįžimą į natūrinę ūkinę veiklą. Tuo tarpu Lietuvoje ir Latvijoje javų pasėlių plotai padidėjo, padidėjo ir grūdų gavyba. Tačiau dėl spartesnio bendrojo pasėlių ploto didėjimo, javų dalis pasėlių struktūroje sumažėjo. Didėjo pašarinių augalų reikšmė. Latvijoje buvo anksčiau panaikinta baudžiava, tai turėjo reikšmės ir pašarinių augalų plotų plėtimui. Antai, 1913 m. pašarinių augalų dalis šioje Respublikoje siekė daugiau nei 20%, tuo tarpu Baltarusijoje ir Lietuvoje sudarė tik 3,5–4,2%. 1913–1940 m. šių augalų pasėlių plotai padidėjo: Latvijoje – 2,1 karto, Baltarusijoje – 2,7 karto, o Lietuvoje – net 6,5 karto. Todėl 1940 m. pašariniai augalai užėmė Latvijoje – 31%, Lietuvoje – 21%, o Baltarusijoje – tik 8%.

Lyginamose respublikose didėjo gyvulininkystės reikšmė. Gausėjo galvijų ir ypač karvių bandos. Kiaulių skaičius kiek žymiau padidėjo tik Lietuvoje, 1915–1940 m. jis padidėjo 24,5%. Baltarusijoje jis padidėjo tik 3,1%, o Latvijoje – net sumažėjo 3,8%. Žinoma, sunku kalbėti iš šykščių statistikos duomenų apie gyvulininkystės plėtros kryptis. Baltarusijos gyvulininkystėje ryškėjo mė-

1 lentelė. Kai kurių žemės ūkio rodiklių kaita tarp dviejų pasaulinių karų Lietuvoje, Latvijoje ir Baltarusijoje

Rodikliai	Lietuva	Latvija	Baltarusija
Bendra pasėlių ploto kaita 1913–1940 m. %	32,1	40,7	14,8
Tarp jų: javų pasėlių	5,1	19,3	-4,3
bulvių pasėlių	18,0	52,7	59,3
Bendro grūdų derliaus kaita 1913–1940 m. %	6,0	55,9	6,2
Bendro bulvių derliaus kaita 1913–1940 m. %	98,2	224,5	195,2
Galvijų skaičiaus kaita 1915–1940 m. %.	12,8	37,3	24,0
Karvių skaičiaus kaita 1915–1940 m. %	24,5	-3,8	3,1
Pagamintos mėsos kaita 1913–1940 m. %	-15,7	0,8	25,6
Pagaminto pieno kaita 1913–1940 m. %	66,2	128,4	40,3

Šaltinis: ЦСУ СССР. Народное хозяйство СССР в 1960 году. Статистический ежегодник. Москва: Госстатиздат, 1961. 8, 9, 21, 385–469.

2 lentelė. Kai kurie žemės ūkio veiklos rezultatai 1940 m. Lietuvoje, Latvijoje ir Baltarusijoje

Rodikliai	Lietuva	Latvija	Baltarusija
Kaimo gyventojų 1939 m. %	77,1	64,8	79,2
Vienam Respublikos gyventojui teko:			
žemės ūkio naudmenų 1939 m. ha	1,32	1,48	1,10
bendro pasėlių ploto 1940 m. ha	0,87	1,04	0,58
iš jo: javų	0,57	0,60	0,39
bulvių	0,07	0,07	0,10
galvijų vnt.	0,36	0,52	0,32
karvių	0,27	0,42	0,22
kiaulių	0,37	0,31	0,28
100 ha žemės ūkio naudmenų teko:			
galvijų vnt.	27,7	35,2	29,0
karvių	20,6	28,5	20,0
kiaulių	28,1	21,0	25,7
Vienam gyventojui teko kg:			
grūdų	533	728	306
bulvių	946	1110	1333
mėsos	46,5	65,2	30,9
pieno	480	815	225

Šaltinis: žr. 1 lentelę.

sos ir pieno linkmė, tuo tarpu Lietuvoje ir Latvijoje, priešingai, pieno ir mėsos linkmė.

Kaip matyti 2 lentelėje, Baltarusijoje buvo ryškiausia agrarinės ekonomikos kryptis, kurioje daugiau nei 79% gyventojų buvo kaimo gyventojai. Latvijoje ryškėjo industrinio ūkio linkmė. Lietuvoje, kurioje nebuvo tokio dydžio miestų kaip Ryga, pramonė buvo silpniau išplėtotą, tik nežymiai lenkė Baltarusiją. Tačiau žemės ūkio plėtros kokybiniai rodikliai buvo geresni už Baltarusijos. Būdingi rodikliai, rodantys, kiek gamybinių pajėgumų 1940 m. teko vienam gyventojui. Šie rodikliai geriausi Latvijoje ir blogiausi Baltarusijoje. Ta pati būklė ir lyginant skaičius gyvulių, kurie teko žemės ūkio naudmenų hektarui. Žinoma, tai turėjo reikšmės ir rezultatinams žemės ūkio veiklos rodikliams – kiek žemės ūkio produktų pagaminta skaičiuojant vidutiniškai vienam Respublikos gyventojui. Šie rodikliai apibūdina žemės ūkio efektyvumą viso šalies ūkio požiūriu. Lyginant su Baltarusija, Lietuvos žemės ūkis gamino 1,7 karto, Latvijos – 2,4 karto daugiau grūdų, mėsos – atitinkamai 1,5

ir 2,1 karto daugiau, pieno – 2,1 ir 3,6 karto daugiau. Tik bulvių mažiausiai gavo Lietuvos žemės ūkis – 946 kg. Latvijos žemės ūkyje bulvių prikasta 17% ir Baltarusijos – 41% daugiau, negu Lietuvos, skaičiuojant vidutiniškai vienam Respublikos gyventojui.

Lietuvos žemės ūkio vystymo rezultatai patvirtino Albino Rimkos atlikto nepriklausomos Lietuvos ūkinės gyvasties motyvavimo teisingumą ir Lietuvos ūkio plėtros modelio, aprašyto Domo Cesevičiaus, efektyvumą. Matyt, kitoks ūkio plėtros kelias nebuvo galimas. Lietuvos viduriniojo visuomenės sluoksnio stiprinimas, rėmimasis juo plėtojant kitas ekonomikos šakas daugiausia kooperacijos pagrindu leido ekonominiu ir socialiniu požiūriu stiprinti Lietuvos valstybę.

BOLŠEVIKINIO SOCIALIZMO STATYBOS POVEIKIS KAIMUI IR ŪKININKIJAI

Maskvai inkorporavus Lietuvą į TSRS sudėtį, pasiekus pergalę Antrajame pasauliniame kare, Lietuvos ekonominis

modelis, grįstas žemės ūkiu, vietinėmis gamybinėmis jėgomis, iš esmės keitėsi. Pagrindinis kaitos kriterijus tapo jo ne kaip savarankiško, bet kaip priklausomo ūkinio TSRS komplekso modelis, kurį projektavo ne Lietuvos, bet Maskvos ekonomistai-planuotojai, išreikšdami jame, visų pirma, TSRS interesus šiame regione, antra, atitinkamai koreguodami vietinius interesus. Jame reikėsi nauji veiksniai, jų naudojimo kintančios aplinkybės.

Dėl to, pirma, keitėsi žemės išteklių naudojimo kryptys. Anksčiau buvo siekiama kuo daugiau žemės naudmenų skirti žemės ūkio tikslams, ūkininkų ūkiams plėtoti ir stiprinti. Naujuoju laikotarpiu, viena vertus, didėjo žemės išteklių poreikis miestų ugdymui, kelių tinklo plėtojimui, miškų ūkio reikalams. Kita vertus, naudojant žemės dirbimui vis galingesnę techniką, kai kurių žemės plotų dirbimas darėsi neefektyvus. Be to, didėjant melioracijos darbų apimtims, naudojant vis daugiau dirbtinių trąšų, cheminių priemonių kovai su augalų ligomis, kenkėjais ir piktžolėmis, kilo žemės našumas. Svarbus vaidmuo priklausė ir koncentruotų pašarų įvežimui. Vyko žemės plotų persikirstymas atskiriems naudotojams. Rezultatas – žemės ūkio naudmenų sumažėjimas apie 0,8 mln. ha. Nors žemės ūkio produktų gamintojai šios žemės neteko, bendroji žemės ūkio produktų gamyba nesumažėjo. Lyginant su 1940 m., 1990 m. buvo pagaminta 2,4 karto daugiau bendrosios žemės ūkio produkcijos. Gamybos apimtys viršijo Respublikos gyventojų maisto produktų poreikius.

Dar labiau keitėsi darbo išteklių persiskirstymas ūkio šakose, smarkiai mažėjant žemdirbių skaičiui (3 lent.).

Darbuotojų, dirbusių miestietiškos ekonomikos šakose, šakinė struktūra irgi keitėsi, labiausiai didėjant jų skaičiui tose šakose, kurios buvo mažai susijusios ar visai nesusijusios su žemės ūkiu. Antai, 1990 m. maisto pramonė davė tik 1/5 produkcijos. Daugiau nei 1/4 produkcijos gamino mašinų gamybos ir metalo apdirbimo gamyklos.

Miestuose darbininkai ir tarnautojai grįžo dirbti į atstatytas, o vėliau į naujai pastatytas gamyklas, į naujai sukurtas darbo vietas. Jie didesnės įtakos miestiečių darbo ir gyvenimo būdui tarsi ir neturėjo. Tuo tarpu žemės ūkio pokyčiai iš pagrindų sukrėtė kaimo gyventojų darbo ir gyvenimo būdą. Pertvarka siekė ant ūkininkų šeimos ūkių griuvėsių pastatyti valstybės reguliuojamą stam-

bų žemės ūkį, išlaisvinti iš šios ekonomikos šakos dalį darbo išteklių, aprūpinti šalį žemės ūkio produktais. Suformavus stambias įmones, pertvarkytas jų teritorijų organizavimas, likviduota vienkieminė gyvenimo sistema. Nyko buvusių ūkininkų ūkių ribos, sodybvietės, vakarykščiai ūkininkai turėjo arba apsigyventi gyvenvietėje, arba viską palikę išsikelti į miestą. Taip stambiose žemės ūkio įmonėse keitėsi ne tik gamybos būdas, pereinant iš individualaus ūkininkavimo į kolektyvinį. Keitėsi ir gyvenama.

Prisimindamas tą metą, Petras Vasinauskas rašė: „Vissos direktyvos ėjo iš pačios Maskvos. Respublikos valdžia tik perrašinėjo Maskvoje išleistus potvarkius... Nauji nutarimai dygdavo kaip grybai po lietaus, nuolat iš esmės keičiant agropolitiką. Buvo skelbiamos vis kitokios „mokslo naujovės“... Jos mus gąsdino ir mes buvome atsargūs. Bijojome, kad toji „didžioji žemės reforma“ nepalaidotų viso žemės ūkio... Pagaliau mums buvo gaila griauti tai, ką taip neseniai savo rankomis kūrėme – smulkų produktyvų ūkį. Ne mažiau, kaip ir mūsų tėvams ar broliams, mums buvo gaila jau medžiais apaugusių tėviškių. Kokie gražūs buvo sumanymai, kiek daug išlieta žmonių prakaito, kiek skirta pinigų. Šiurpas nukrėsdavo pagalvojus, kad viską sulygins traktoriais ir buldozeriais“ [24: 21].

Kaimo gyventojų mažėjimas, naujų gyvenviečių kūrimas naikino buvusius kaimus. Siekiant išsaugoti jų atmintį, pvz., Panevėžio r. Ėriškių kolūkio teritorijoje išnaikintų kaimų vardais buvo pavadintos centrinės ūkio gyvenvietės gatvės. Poetas Algimantas Baltakis eilėraštyje „Nekrologas gimtajam Strazdiškiui“, kuris, jo tvirtinimu, atlaikė karų ir marų laikotarpį, bet neatlaikė šios pertvarkos, rašė: „Netgi apverkti nėra kam / Gimto Strazdiškio... / Netgi marint nereikėjo – / Numirė kaimas savaimė“. Kitame eilėraštyje „Kapo tvarkymas“ jis rašė: „Beliko sutvarkyti kapą: / nugriauti seno Strazdo trobą, / iškirbt medžius, kuriuos sodino / Strazdų ir mano giminė... / Užpilti šulinius... / Paskui buldozeriu gražiai / nugremžti žemę, kad neliktų net ir žymės, kur būta kaimo.“ [5: 45, 47].

Stambiosios žemės ūkio gamybos baruose buvusius ūkininkus vis labiau keitė nauja žemdirbių karta, baigusi aukštuosius ar vidurinius žemės ūkio mokslus, tapusi diplomuotais žemės ūkio specialistais, profesinėse

3 lentelė. Darbuotojų pasiskirstymas Lietuvos ūkio šakose 1950–1990 m. %

Ūkio šakos	1923–1925	1950	1960	1970	1980	1990
Pramonė ir statyba	6,4	8,2	23,4	37,1	39,2	41,5
Žemės ir miškų ūkis	76,7	59,2	53,8	31,0	22,5	17,8
Transportas ir ryšiai	1,1	3,1	5,2	7,2	8,0	6,0
Prekyba	2,5	2,2	4,2	6,4	8,0	8,0
Kitos	13,3	27,3	13,4	18,3	22,3	26,7
Iš viso	100	100	100	100	100	100

Šaltinis: 1923–1925 ir 1950 metai paimti iš: Kiuberis P. Išplėtinės reprodukcijos dėsningumai Tarybų Lietuvoje. Vilnius: Mintis, 1974. P. 53 (176 p.); 1960 ir 1970 metai – iš: Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra. Vilnius: Mintis, 1977. P. 171; 1980 metai – iš: Lietuvos TSR liaudies ūkis 1985 metais. Vilnius: Mintis, 1986. P. 122; 1990 metai – iš: Lietuvos statistikos metraštis. 1990 metai. Vilnius, 1991. P. 29.

technikos mokyklose įgijusi kvalifikuotą žemės ūkio darbininkų profesijas. Šią žemdirbių kartų kaitą vykusiai pagavo Algimantas Baltakis kito eilėraščio eilutėse: „Iš tikro, štai dabar žiūriu, / kaip Gintė, tas piemengalys, / greta kažkokį kitą varliamušį pasitupdęs, / per dieną tiek rugių nuvaro, kiek visi mes, / Strazdiškio ir Baltaniškių šauniauši vyrai, / talkon suėję, net ir per savaitę / nenuvarydavom... O juk tada, / ... kokie mes buvom, kaip gražiai mosavom dalgiais! / Ir kokios rugiapjūtės ilgos būdavo tada: / suspėdavom visas dainas, kiek mokam, išdainuoti...“ [5: 37].

Vadinasi, nors žemės ūkis ir liko gyvybiškai svarbi ekonomikos šaka, Lietuvos ekonomikoje viršų ėmė pramonė, kurios gamyba per penkiasdešimtmetį padidėjo 84,2 karto. Joje buvo sutelkti pagrindiniai darbo išteklių. Ėmė vyrauti atvežtinės žaliavos ir pusgaminiai, ji gamino prekes išvežimui. Ji davė didžiąją visuomeninio produkto ir nacionalinių pajamų dalį. Šiuo laikotarpiu ryškiai sumažėjo kaimo gyventojų ir žemės ūkio darbuotojų. Kaip šie pokyčiai paveikė Lietuvos ūkininkiją?

Ūkininkas buvo žemės ir su ja susieto gamybinio kapitalo, negamybinio turto, tenkinusio jo ir jo šeimos asmeninius poreikius, savininkas ir naudotojas. Būdavo geresnių ir blogesnių metų jo veikloje ir šeimos gyvenime. Nemažą įtaką turėjo ir rinkos konjunkūra. Pasi-taikydavo net bankroto atveju, kada visas turtas ar jo dalis būdavo parduodama iš varžytinių. Tačiau bendrai paėmus tai buvo žemės ūkio laisvo verslininko iš dalies natūrinė, iš dalies prekinė veikla, siekianti geresnio šeimos gyvenimo, didesnio pelno.

Naujai įsteigtų stambių žemės ūkio įmonių nariams – vakarykščiems ūkininkams – buvusieji siekiai liko nerealiūs, neįgyvendinami. Pirmaisiais kolektyvinių ūkių gyvavimo metais jie dar gyveno savo vienkiesiuose, tėvų ar jų pačių statytose sodybose, kurias supo buvusių ūkių žemė, buvusi privati nuosavybė. Jie vaikščiojo savo dirbtais laukais, kasdien regėjo buvusio darbo vaisius, tikėjo, kad netrukus vėl galės grįžti ūkininkauti savo ūkiuose.

Svarbiausia buvo tai, kad ši ūkinė pertvarka vadovavosi ne ūkine nauda, bet partijos politikos vykdymu, žemdirbiams nesuvokiant, kodėl buvo reikalaujama kartais net absurdiškų dalykų, neatsižvelgiančių į vietos sąlygas ir galimybes, karčių ūkininkų patirtį. Ši pertvarka rėmėsi bausmine prievarta, žymiu gamybos ir darbo organizavimo pablogėjimu. Nereikalingas tapo ūkininko rūpinimasis žeme, gyvuliais, geru darbų atlikimu. Tapo svarbu būti nustatytu laiku nustatytoje vietoje, kad būtų užrašyti darbdieniai, kad būtų surinktas darbdienių minimumas.

Įvyko dar vienas pokytis – ūkininko mąstymo pokytis. Tokiomis neramumų sąlygomis jis nebematė savo kaip ūkininko ateities. Dabar svarbiausias jo rūpestis tapo išleisti vaikus į miestą, kuriame atsirasdavo vis daugiau darbo vietų, kuriame buvo lengviau pragyventi, lyg ir nebuvo tokios neteisybės, tokio komandavimo kaip kaime. Todėl per šio tarybinio eksperimento penkiasdešimtmetį kaime gyventojų skaičius sumažėjo. 1939–1990 m. Lietuvos gyventojų skaičius išaugo nuo 3037,1 iki

3708,2 tūkst., arba 22%, kaimo gyventojų sumažėjo nuo 2341,6 iki 1181,3 tūkst., arba 49,6% [13: 31].

Visa tai žlugdė ūkininkiją kaip valstietijos socialinį sluoksnį ir ekonomiškai, ir morališkai. Ekonomiškai ją žlugdė privatinės nuosavybės netekimas, iš pradžių neatlyginamas darbas. Morališkai ją žlugdė nemokšiškas statytinių vadovų elgesys su žeme, kelių kartų kauptu turtu, vertimas slapčiomis pasiimti dalį derliaus, kuris užderėjo jo buvusiuose laukuose, kad išgyventų su šeima. Ūkininkija buvo stumiamą iš kaimo gyvenimo. Pats ūkininko pavadinimas buvo visur keičiamas tarybinio valstiečio vardu (antai, net laikraštis „Ūkininko patarėjas“ buvo pakeistas „Valstiečių laikraščiu“). Ėjo užmarštin individualaus ūkininkavimo būdas, užleisdamas vietą žemės ūkio tvarkymo sistemai stambiajame ūkyje, naujam gyvenimo būdui ūkių gyvenvietėse – kaimiškuose miesteliuose, sudarančiuose sąlygas plėtoti juose ikimokyklinį ir mokyklinį žemdirbių vaikų mokymą, organizuoti sveikatos apsaugos, komunalinių, buitinių, prekybinių, kultūros ir kitokių paslaugų teikimą. Vėliau imta organizuoti ir ne žemės ūkio verslus: statybos, įvairaus remonto darbus, atidaryti stambesnėse gyvenvietėse miestuose įsikūrusių pramonės įmonių cechus ir pan.

Šiomis priemonėmis buvo siekiama sulaukyti kaimo gyventojus ir plėtoti gyvenvietinius kaimus. Kaimo gyventojų skaičius mažėjo ne tik skaičiumi. Keitėsi jų profesinė sudėtis, darbuotojų išsilavinimo lygis ir struktūra. Gerėjo kaimo žmonių gyvenimo ir darbo sąlygos. Kaime gausėjo aukštos kvalifikacijos žemės ūkio ir kitų specialistų, išsilavinusių ir siauresnės specializacijos darbininkų ir tarnautojų skaičius. Nyko bendros kvalifikacijos ūkininkai, kurie turėjo vienodai gerai išmanyti ir žemdirbystės, ir augalininkystės, ir gyvulininkystės klausimus. Apie 1990 m. buvo 3215 naujų kaimo gyvenviečių, iš jų centrinių – 1058, pagalbinių – 1026 ir neplėstinių – 1131. Iš buvusių 315 tūkst. vienkiesių buvo išlikę 154 tūkst. (arba 51%). Perspektyviomis iš jų buvo laikoma 70–80 tūkst. sodybų. Manyta, kad ateityje vienkiesiuose gyvens apie 20% kaimo gyventojų [3: 93].

Taigi ūkininkija per pusę amžiaus buvo pakeista nauja ekonomine ir socialine kaimo jėga. Nors jos šaknys slėpėsi senojoje ūkininkijoje, tai buvo nauja valstietija, kuri gyvenamoje ir darbo vietoje jau nebuvo taip prisirišusi prie žemės, ūkio, prie vietovės, kaip jų tėvai ir seneliai, kurios svarbiausi veiklos motyvai buvo darbo vieta, apmokėjimas, centrinė gyvenvietė su teikiamais buitinais, komunaliniais, socialiniais patogumais, sodybinis sklypas, kiti veiksniai.

Jų darbas siejosi su stambiaja mašininė gamyba. Tai labiau priminė ne gamtą, žemę, gyvulius, bet gamyklą, kurioje visa tai buvo kaip svetimos (valstybinio ar kolektyvinio ūkio) gamybos priemonės. Į darbą jie kas rytą buvo skirstomi ir dirbo valstybinę žemę kolektyvinėmis ar valstybinėmis gamybinėmis priemonėmis. Be šio darbo, dar laukė darbas namuose, smulkiame ūkyje.

Kartu ši ūkininkavimo sistema jau tada rodė savo ribotumą. Nepriklausomybės atkūrimo išvakarėse kaime

buvo ieškoma „vaistų“ šiam ūkininkavimo būdai gydyti: steigiami agropramoniniai susivienijimai ir įmonės, akciniai ūkiai, reformuojami žemės ūkio įmonių narių vidaus santykiai įvedant tarpusavio piniginius atsiskaitymus, diegiant kolektyvinę, šeimos rangą, nuomą, kitokias gamybos organizavimo formas ir pan. Buvo numatyta šalia stambiosios gamybos (visuomeninio ūkio) ir smulkiosios gamybos (sodybinių sklypų) gaivinti ir vidutinę gamybą, priimant 1989 m. Valstiečio ūkio įstatymą, kuriuo iki šio įstatymo veikimo sustabdymo pasinaudojo 5,2 tūkst. žemdirbių, atkūrusių šeimos ūkius.

NAUJOSIOS ŪKININKIJOS KŪRIMASIS

Atkūrus nepriklausomą Lietuvą, iškilo reali galimybė formuoti savarankišką šalies ekonomiką, atskiriant ją iš Maskvos plėtojo sąjunginio ūkinio komplekso, orientuojant į rinkos ekonomikos santykius, padėti ekonominius ir socialinius pagrindus žemės ūkiui toliau vystyti, ūkininkijai atsigausti. Deja, ekonomikos pertvarka nebuvo tokia paprasta ir lengva, kaip atrodė Respublikos ekonominio savarankiškumo kūrimo koncepcijose. O žemės ūkyje ji buvo dar sudėtingesnė. Pirmieji agrarinės reformos veiksmai buvo ne ekonominiai, bet kupini emocijų⁵ teisybės atstatymo veiksmai. Pirmą kartą agrarinių reformų istorijoje šie veiksmai buvo nukreipti ne į ūkininkavusią, bet į ankstesnę žemdirbių kartą, į jų tėvų ir senelių kartą, kurią nuskriaudė socialistinio žemės ūkio statybos eksperimentas. Šie veiksmai buvo vykdomi nepaisant galimų pasekmių [17: 263–266, 267–274].

Tokią sudėtingą situaciją galima paaiškinti tik tuo, kad nebuvo rimtesnių reformos paruošimo Lietuvoje ekonominių ir politinių studijų, kad Aukščiausiosios Tarybos agrarinė komisija nepaisė vietinių žemės ūkio specialistų nuomonės [17: 33], kad reformatoriai per daug pasitikėjo užsienio ir ypač Pasaulio banko ekspertų rekomendacijomis [16: 7].

Ilkka Alanenas paskelbė kelerių metų kolektyvinio tyrimo „Žemės ūkio dekolokalizavimas sociologiniu ir psichologiniu požiūriais“ rezultatus [16], kuriais remdamasis kritiškai vertino Pasaulio banko ekspertų tuometinės Baltijos šalių kaimo ir žemės ūkio situacijos analizę ir rekomendacijas. Tie ekspertai visus pozityvius vertinimus siejo tik su šeimos ūkiais, laikydami neperspektyviomis visas kooperacinio ūkininkavimo formas. Reformos strategija buvo kuriama ir diegiama vadovaujantis iš viršaus į apačią nukreiptu administravimu ir nepaisant žemės ūkyje dirbusiųjų nuomonės. Strateginiai prioritetai buvo pernelyg susieti su ne tik viešosios nuomonės, bet ir ekspertų idealizuotu šeimos ūkio modeliu.

Tiek Pasaulio banko ekspertai, tiek vietiniai reformos organizatoriai turėjo agrarinių reformų po Vokietijų

susivienijimo pavyzdį. Antai, pristatydamas knygą apie žemės ūkio kooperatyvų reorganizavimą, Hans Wiesen, Schleswig-Holstein žemės Maisto, žemės, miškų ir žuvininkystės ūkio ministras, rašė, kad kooperatyvų nariams „turėtų būti aišku, kaip jie galės toliau ūkininkauti, arba kaip turės savo veiklą nutraukti. ... Reikia atsargiai priimti sprendimus, nes praeityje žemės ūkio gamybiniai kooperatyvai buvo centrinė kaimo organizacija, kuri sprendė įvairiapusių, taip pat ir komunalinius bei socialinius uždavinius. Taigi kas nori šiuos kooperatyvus likviduoti arba juos pertvarkyti į kitus darinius, kartu privalo stengtis garantuoti kaimo gyvybingumą. Tam reikia daug fantazijos, lėšų, pasiruošimo rizikuoti ir sąmoningumo“ [11: IV–V]. Įdomu pažymėti, kad Kylio universiteto darbuotojų Hauke Koch, Andreas Moll ir Kay Poggensee siūlymai kaip pertvarkyti žemės ūkio kooperatyvus į naujus darinius, gana panašūs į Lietuvos ekonomistų agrarininkų dar iki nepriklausomybės atkūrimo realizuotus kai kurių kolektyvinių ūkių pertvarkymus į akcinius ūkius.

Pasaulio banko ekspertų šeimos ūkio ir kooperacinio ūkio priešpriešą neigė ir Vokietijos siūlyta žemės ūkio įmonių organizacinė įvairovė [27: 72–85]. 1999 m. Vokietijos žemės ūkio įmonės buvo tokių organizacinių formų: individualūs ūkiai (78,2% visų įmonių, valdžiusių 23,5% žemės), keturių tipų fizinių asmenų bendrovės (10,9% įmonių ir 22,8% žemės), keturių tipų juridinių asmenų, besiremiančių privačia teise (10,6% įmonių ir 53,5% žemės), ir juridiniai asmenys, besiremiantys viešąja teise (0,3% įmonių ir 0,2% žemės) [2: 10].

Pirmuosiuose įstatyminiuose aktuose numatyta sugrąžinti žemę ir išlikusį turtą buvusiems savininkams ar jų įpėdinams, privatizuoti kolektyvinių ir valstybinių ūkių turtą. Formaliai buvo reikalaujama neapleisti sugrąžintų savininkams žemės ūkio naudmenų, kurti ūkininko ūkį. Tačiau praktiškai ne visoje atgautoje žemėje tai buvo daroma. Kai kurie savininkai žemę atsiėmė ne kaip gamybos priemonę, o kaip turtą, kuris neprapuola ir gali palaukti geresnių laikų. Buvusieji ūkiai galėjo būti padalijami keliems pretendentams, taip juos susmulkinant. Štai kaip mažėjo atkurto valstiečių (ūkininkų) ūkio vidutinis dydis (metų pradžioje): 1991 – 17,9 ha, 1993 – 9,5 ha, 1995 – 8,4 ha, 1997 – 7,6 ha, 1999 – 6,5 ha, 2001 – 5,8 ha [17: 307–308]. Žinoma, šie skaičiai neparodo faktiškosios būklės. Tai – savininkų atgautos žemės vidutiniai dydžiai.

2003 m. žemės ūkio surašymo duomenimis, ūkiai pagal dydį, lyginant su kaimyninėmis šalimis, atrodė šitaip (4 lent.).

Ūkio stambumo problemos išlieka aktualios visoms šioms respublikoms. Išskyrus tik Latviją, visose kitose respublikose vyrauja ūkiai iki 5 ha (Lenkijoje – net 72,4%, Latvijoje – 40,7%. Lietuvoje ir Estijoje šio dydžio ūkių procentas panašus: 61,6 ir 64,0%). Pagal žemės ūkio naudmenų plotą Latvijos ir Estijos ūkiai daugiau nei per pusę mažesni, negu Lietuvoje ir Lenkijoje. Tuo tarpu ūkių, turinčių 50 ha ir daugiau žemės, didžiausias procentas Latvijoje, kurioje jie užima apie 1/3 žemės. Estijoje yra

⁵ Antai, Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio Agrarinės komisijos deklaracija kvietė visus Lietuvos gyventojus gelbėti žemės ūkį taip, kaip mirštančią jūrą, upes, ežerus, miškus ir parkus... [14: 1].

4 lentelė. Lietuvos ir kaimyninių šalių ūkių dydžiai 2003 m.

	Lietuva	Latvija	Estija	Lenkija
Vidutinis ūkio dydis ha	9,1	12,4	12,7	8,4
Turinčių iki 5 ha %				
ūkių	61,6	40,7	64,0	72,4
žemės ūkio naudmenų	18,9	8,8	8,8	18,7
Turinčių nuo 5 iki 50 ha %				
ūkių	36,6	56,2	33,1	26,9
žemės ūkio naudmenų	47,4	58,0	35,4	55,7
Turinčių 50 ha ir daugiau %				
ūkių	1,8	3,1	2,9	0,7
žemės ūkio naudmenų	33,7	33,2	55,8	25,6

Šaltinis: [18: 7].

5 lentelė. Lietuvos ūkių grupavimas pagal žemės plotą 2003 m.

Ūkių grupė	Ūkių skaičius vnt.	Ūkių %	Žemės plotas tūkst. ha	Žemės %	Vid. ūkio dydis
1–5 ha	170 933	61,5	481,5	18,9	2,82
5–10	58 980	21,2	412,2	16,2	6,99
10–30	37 875	13,6	600,1	23,6	15,84
30–50	5133	1,9	194,0	7,6	37,79
50–100	3041	1,1	207,7	8,2	68,30
100–500	1789	0,6	334,9	13,2	187,20
500 ha ir daugiau	290	0,1	311,7	12,3	1074,83
Iš viso	278 041	100	2542,1	100	9,14

Šaltinis: žr. 4 lentelę.

beveik 3% tokių ūkių, tačiau jie turi daugiau nei pusę visos žemės. Vidurinė ūkių grupė gausiausia Latvijoje, Lietuvoje. Pagal užimamą žemės plotą pirmąja Latvija, Lenkija, Lietuva ir Estija. Atrodo, kad ūkių stambumo požiūriu racionaliausia žemės reforma Estijoje: ūkiai iki 5 ha joje sudaro 64% visų ūkių ir užima 8,8% žemės, ūkiai nuo 5 iki 50 ha – atitinkamai 33,1 ir 35,4% ir 50 ha ir didesni ūkiai – 2,9 ir 55,8%. Šis ūkių skaičius ir žemės ūkio naudmenų plotų pasiskirstymas byloja, kad palankiausias sąlygas ūkininkijai formuoti sudarė Estijos žemės reforma. Tuo tarpu Lietuvoje, kaip ir Lenkijoje, žemės ūkis yra per daug susmulkėjęs, ūkininkų formavimasis čia gali užsitęsti ilgiausiai.

Tai iš dalies patvirtina ir detalesnė Lietuvos ūkių pasiskirstymo pagal dydį apžvalga (5 lent.). Ekonomistų apskaičiavimais, didžioji dabartinių ūkininkų ūkių dalis yra per smulkūs, kad galėtų garantuoti šeimai pajamas, prilygstančias minimaliam gyvenimo lygiui. Be to, minimalus gyvenimo lygis – tai skurdaus gyvenimo lygis. Norint nors patenkinamai gyventi, reikia arba papildomų verslų, arba didesnio žemės ploto. Trijų asmenų šeimai užtikrinti pajamas, prilygstančias minimaliam gyvenimo lygiui, reikia žemės ploto: jei žemės našumas 30–31 balas – 45,5 ha, 35–40 balų – 20,4 ha, 45–50 balų – 14,2 ha [22: 114]. Tačiau ar tikslinga kurti tokio dydžio ūkį, kuris garantuotų trijų asmenų šeimai tik skurdų pragyvenimą?

Pranas Aleknavičius pagrįstai rašė, kad tokios žemės reformos metu nebus pasiekta racionalios žemėnaudų transformacijos į efektyvesnes struktūras, o tik sukurta

mozaikiškai išsidėsčiusių privačių žemės sklypų žemėnauda: po 0,5–2 ha sklypai prie gyvenviečių, 6–15 ha sklypai likusioje teritorijoje. Apie 30% stambesnių sklypų priklausys mieste gyvenantiems savininkams, 40% – bus atskirai nuo žemės savininko sodybos ir tik apie 150 tūkst. sklypų – bus kompaktiškuose masyvuose prie vienkienių. Užbaigus matuoti žemę, prasidės naujas žemės reformos etapas – stambesnių ir stambių ūkių formavimasis. Tai tęsis dešimtmečius, kol stabilizuosis kaimo apgyvendinimo sistemos persitvarkymas [4: 29].

Kaip rodo dabartinio žemės ūkio surašymo rezultatai, 16,2% ūkių, užimančių 46,0% žemės ūkio naudmenų, sudaro įregistruoti ūkininkų ūkiai, kurių vidutinis žemės ūkio naudmenų plotas – 9,1 ha, 83,6% – šeimos ūkiai, turintys 42,5% naudmenų su vidutiniu dydžiu – 5,5 ha. Likusius 0,2% ūkių ir 11,5% žemės ūkio naudmenų ploto sudaro individualios įmonės (vidutinis dydis – 257,7 ha), žemės ūkio bendrovės (696,5 ha), ūkinės bendrijos (311,9 ha), akcinės, uždarnosios akcinės, investicinės bendrovės (304,2 ha), valstybės įmonės (156,1 ha), savivaldybės įmonės (42,9 ha) ir kooperacinės bendrovės (460,2 ha).

Kaime klostosi sudėtinga gyventojų socialinė struktūra, kuri nėra tapati tarpukario Lietuvos ūkininkijos struktūrai.

Viena grupė naujų ūkininkų yra žemdirbiai, įkūrę savo ūkį pagal valstiečio ūkio įstatymą, pasinaudoję kolektyvinio ar valstybinio ūkio parama. Kita ūkininkų grupė yra atgavę turėtą žemę, kurios pagrindu imasi ūkininkauti. Jie papildomai nuomoja arba perka nederbamas kitų paveldėtojų atgautas žemes, siekdami plėtoti

stambųjį prekinį ūkį. Veikiantys ūkiai gali nuomoti kaimynų nedarbiamą žemę. Taip atsirado ūkių, kurių plotas viršijo 100 ha. Taigi, žvelgdami į kaimą prieškarinio žvilgsniu, jame matome ne tik naujuosius ūkininkus, kuriuos reikėtų vadinti ūkininkais verslininkais, bet ir būsimuosius dvarininkus – stambaus ūkio, užimančio tarpinę padėtį tarp žemės ūkio bendrovių ir ūkininkų, atstovus.

Dar viena nauja grupė žemdirbių – tai buvę žemės ūkio įmonių darbininkai ir tarnautojai, įsikūrę naujose buvusių ūkių gyvenvietėse ir neturintys toje vietovėje teisės į žemės nuosavybę. Tai – dabartiniai 2–3 ha sklypų savininkai, kuriems ūkininkavimas yra išgyvenimo būdas netekus darbo ir uždarbio, neturint galimybių įsigyti žemės arba išsikelti kitur darbo ieškoti.

Ir dar grupė žemdirbių – tai išlikusių ir veikiančių žemės ūkio bendrovių nariai.

Todėl šiandien sunku kalbėti apie ūkininkijos pagal ankstesnį supratimą atkūrimą.

Viena vertus, negalima atkurti prieškarinio ūkininko ūkio. Šalyse, kuriose ūkininko raidos nepertraukė jokie „socialistiniai eksperimentai“, šeimos ūkiai peraugo į kapitalą orientuotus ūkius. Tai ūkiai, kuriuose šeimos darbas yra praradęs savo pradinę reikšmę; kurie plėtojami įdedant papildomą kapitalą, o ne papildomą darbo jėgą; kuriuose yra didesnė skolinamojo kapitalo dalis; kurie labiau reaguoja į rinkos pokyčius; kurie gamina pigiau ir gauna „efektyvumo rentą“ [26: 235]. Tai iliustruoti galima Rytų bei Vakarų Vokietijos ūkių sugretinimu. Vokietijoje ūkiai iki 1995 m. buvo skirstomi į stambius ir smulkius ūkius pagal pajamų standartą (smulkūs ūkiai – iki 40 tūkst., vidutiniai – 40–60 tūkst., stambūs – 60–100 tūkst. Vokietijos markių metinių pajamų). Taigi 1995 m. smulkūs ūkiai Rytų Vokietijoje turėjo vidutiniškai 59,1 ha žemės ir 1-am ha teko 4,9 tūkst. markių nuosavo kapitalo, Vakarų Vokietijoje – atitinkamai 24,7 ha ir 15 tūkst. markių; stambūs ūkiai: Rytų Vokietijoje – 112,5 ha ir 4,5 tūkst. markių ir Vakarų Vokietijoje – 48,1 ha ir 13,9 tūkst. markių [1: 45]. Ypač pabrėžiama tai, kad Rytų Vokietijoje vykdoma agrarinė reforma nesunaikino, bet išsaugojo buvusį žemės ūkio kooperatyvų gamybinį potencialą [12].

Vokiečių ekonomistų nuomone, teritorinis ūkių dydis riboja ūkinę pažangą Vakarų Vokietijoje. Rytų Vokietijos ūkių teritoriniai dydžiai duoda pagrindą manyti, kad čia bus sukurtas moderniausias Europoje žemės ūkis [26: 230].

Orientacija į kapitalą pastebima ir besikuriančiuose Lietuvos ūkiuose. Retas kuris iš naujų ūkininkų sutiktų dirbti prieškarinio Lietuvos ūkininko materialinio ir techninio aprūpinimo sąlygomis. Ūkininkai reikalauja paramos traktoriams, kombainams, kitai sudėtingai technikai įsigyti, pastatus gyvuliams statyti ir mechanizuoti, užsieninėms technologijoms juose diegti, racionaliems gyvulių bandos dydžiams ir struktūrai siekti.

Vadinasi, naujas ūkininko ūkis bus orientuotas į rinką, stambios ir specializuotos gamybos efektyviai veikiantis ūkis. Ūkininkas turės būti ne tik technologas, bet ir vadybininkas, rinkodaros žinovas. Tai reiškia, kad jis

turės būti ūkininkas verslininkas, įdedantis į žemę kapitalą ir siekiantis normalaus pelno.

Apie pusę, o gal ir daugiau nei pusę žemdirbių vargu ar pasieks tokį lygį, jiems žemės ūkis galėtų tapti pagalbiniu verslu, jie turėtų imtis kitokios veiklos.

Įdomu pažymėti, kad formuojantis ir stiprėjantis ūkininkams, kartu, bet spartesniais tempais, kuriasi ir plėtojasi ūkininkų organizacijos, spauda. Vis didesnę svarbą šiame judėjime įgauna Žemės ūkio rūmai. Visi šie veiksniai skatina ir spartina ūkininkijos atsikūrimo procesus.

Taigi kuriasi nauja ūkininkija, kurios pagrindas yra ūkininkai verslininkai ir žemės ūkio bendrovių nariai. Tai bus ūkiai, kuriuose pajamos iš žemės ūkio verslo sudarys daugiau nei pusę visų pajamų ir garantuos ūkininko šeimai normalų pragyvenimo lygį. Kitiems ūkiams žemės ūkis bus papildomų pajamų gavimo šaltinis, laisvalaikio praleidimo būdas. Jų savininkai vargu ar priklausys ūkininkijai.

IŠVADOS

1. Nors žemdirbyste pirmieji gyventojai Lietuvoje užsiėmė maždaug prieš keturis tūkstančius metų, valstietijos pradžia slypi XII a. gelmėse, kai pradėjo formotis Lietuvos valstybė ir žemdirbių prievolės suskilo į darbo ir karo prievoles. Valstietijos raidoje išsiskyrė keli ryškūs etapai, kuriems pradžią davė valdžios agrarinės reformos, dėl kurių keitėsi jos teisinė ir ekonominė padėtis. Pirmoji raiški reforma buvo valstiečių įbūdžiavinimas, laisvuosius laukininkus pavertusi baudžiauninkais. Feodalizmo laikotarpis apėmė istorinį Lietuvos karalystės, didžiosios kunigaikštystės, Abiejų Tautų respublikos būvius ir Rusijos okupacijos pradžią.

2. Susiklosčius palankioms teisinėms ir ekonominėms sąlygoms, ypač panaikinus baudžiavą, Lietuvoje susiformavo nauja valstietijos atmaina – ūkininkija. Tai buvo visuomenės sluoksnis, vienijamas darbo ir gyvenimo būdo kaime, tradicijų, per daugelį metų susiklosčiusių dvasinių ir materialinių vertybių. Tai buvo ekonominė ir socialinė jėga, kuria rėmėsi jauna Lietuvos valstybė. Ji išsaugojo lietuvių kalbą ir raštą, tautos tradicijas, iš jos kilo savanoriai, gynę Lietuvos nepriklausomybę, ji išugdė pirmuosius religijos, kultūros, mokslo, meno ir politikos veikėjus, jos ekonomika sudarė svarbią šalies ūkio dalį. Tarpukario Lietuvos ūkininko ūkis buvo tipiškas šeimos ūkis, kuris rėmėsi iš kartos į kartą kaupiamu turtu, kuris derino natūrinę gamybą su prekybine verslininkyste.

3. 1940–1990 m. ūkininkija bolševikiniais žemės ūkio pertvarkymais buvo sužlugdyta. Tai vyko mažėjant kaimo gyventojų skaičiui, keičiantis naujų ūkinių darinių formavimo principams, aprūpinimui darbo ištekliais, darbo organizavimo ir apmokėjimo metodams. Įvyko žemdirbių kartų kaita. Vakarykščius ūkininkus keitė naujai parengti ūkių vadovai, žemės ūkio specialistai, kvalifikuoti darbininkai ir tarnautojai. Ši žemės ūkio tvarkymo sistema leido labiau padidinti žemės ūkio produkcijos gamybą ir prekingumą, apskritai pagerinti žemės ūkio kultūrą ir tuo pačiu žemės ūkio priklausomumą nuo vals-

tybės dotacijų. Šio laikotarpio žemdirbiai pagal savo teisinę ir ekonominę padėtį nebuvo ūkininkai. Tai buvo jau kitoks visuomenės sluoksniu, artimesnis kumečių kategorijai.

4. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, buvo vykdoma nauja agrarinė reforma, kurios skiriamasis bruožas buvo orientacija ne į dirbusią, bet į ankstesnę, jau pasitraukusią iš aktyvaus darbo žemdirbių kartą. Todėl ji neišvengė didelių nuostolių, žemės ūkio smukimo, formavo gana margą kaimo gyventojų bendruomenę. Todėl ūkininkijos atsikūrimas tapo žymiai sudėtingesnis procesas. Neliko tokio vieningo gyventojų sluoksnio, kaip tarpukario Lietuvos ūkininkija. Ji ir nebeatgaus to vaidmens, kurį atliko tarpukario Lietuvoje. Tačiau kaip kaimo gyvenamosios puoselėtoja, ekologiškai švirių maisto produktų gamintoja, turizmo ir kitokių paslaugų tiekėja ji išliks svarbi visuomenės jėga.

Gauta 2006 09 28

Parengta 2007 01 03

Literatūra

- Agrarbericht der Bundesregierung. Bonn: Bonner Universitäts-Buchdruckerei, 1995. 482 p.
- Agrarbericht der Bundesregierung // Bundesministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten. Bonn: MuK. Medien- und Kommunikations GmbH, 2000. 198 p.
- Aleknavičius P. Darbo išteklių teritorinio išdėstymo reguliavimas kaime // Lietuvos kaimas 2000-aisiais metais. Vilnius, 1987. P. 93–97.
- Aleknavičius P. Žemės reforma Lietuvoje // Šiuolaikinės žemės, miškų ir vandens ūkio mokslo problemos: tarptautinės mokslinės konferencijos pranešimų rinkinys. Kaunas, 1994. P. 29.
- Baltakis A. Strazdiškio elegijos. Eilėraščiai. Vilnius: Vaga, 1979. 142 p.
- Cesevičius D. Lietuvos ekonominė politika. 1918–1940. Vilnius: Academia, 1995. 138 p.
- Černičenka J. Lietuviškas dienoraštis. Dirbantis amerikietis. Vilnius: Mintis, 1987. 252 p.
- Gregorauskas M. Tarybų Lietuvos žemės ūkis. 1940–1960. Vilnius: Valst. polit. ir moksl. lit. leidykla, 1960. 464 p.
- Gudavičius E. Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999. 662 p.
- Jurginis J. Lietuvos valstiečių istorija. Vilnius: Mokslas, 1978. 250 p.
- Koch H., Moll A., Poggensee K. Die Reorganisation von LPGen/ Arbeit aus dem Institut für Agrarpolitik und Marktlehre der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel. Münster-Hiltrup: Landwirtschafts-verlag GmbH, 1991. 109 p.
- Künstling D., Schmidt F. Kurianti reforma nesugriovė Rytų Vokietijos žemės ūkio potencialo // Žemės ūkis. 1996. Nr. 10. P. 12–14; Nr. 11. P. 8–10.
- Lietuvos statistikos departamentas, Lietuvos statistikos metraštis. Vilnius, 2001. 636 p.
- LPS Agrarinė komisija. Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio agrarinės programos medžiaga. Kaunas: LŽŪA, 1988. 47 p.
- Marcinkevičius J. Dienoraštis be datų // Raštai. Vilnius: Vaga, 1983. T. 5.: Proza.
- Mapping the Rural Problem in the Baltic Countryside: Transition Processes in the Rural Areas of Estonia, Latvia and Lithuania (ed. by Ilkka Alanen). London: Ashgate Publisher, 2004. 284 p.
- Pirmasis žemės reformos dešimtmetis. Sudarytojas P. Aleknavičius. Vilnius: Jandrija, 2001. 318 p.
- Pirmieji Lietuvos Respublikos žemės ūkio 2003 m. visuotinio surašymo rezultatai. Vilnius, 2003. 50 p.
- Povilaitis B. Lietuvos žemės ūkis. 1918–1940. Jo raida ir pažanga. Vilnius: Tėvynės sargas, 1997. 311 p.
- Rimka A. Lietuvos ūkis. Statistikos tyrinėjimai. Kaunas: Švyturio bendrovė, 1922. 135 p.
- Šalčius P. Raštai. Lietuvos žemės ūkio istorija. Vilnius: Margi raštai, 1998. 360 p.
- Tamošaitienė A. Investicijų efektyvumas ūkinės veiklos plėtojimui mažo našumo žemėse // Lietuvos integracija į Europos Sąjungą: žemės ūkio uždaviniai ir mokslo vaidmuo: mokslinės konferencijos pranešimai. Vilnius: LAEI, 1999. P. 112–116.
- Trumpa V. Nuo nepriklausomybės netekimo iki jos atgavimo // Lietuva: Lietuvių enciklopedija. Vilnius: Lietuvos enciklopedijų redakcija, T. 15. 2-asis leid. 1990. P. 325–337.
- Vasinauskas P. Agronomija Lietuvoje. Kaunas: LŽI, 2005. 162 p.
- Valančius M. Žemaičių vyskupystė // Raštai, II. Vilnius: Vaga, 1972. 475 p.
- Weinschenck Günther Interdependenz der landwirtschaftlichen Entwicklung in Ost- und Westdeutschland // Agrarwirtschaft. Frankfurt am Main, 1992. Bd. 8–9. S. 230.
- Zoisteris H. Žemės ūkio kelias į rinkos ekonomiką. Vilnius: Lietuvos informacijos institutas, 1992. 85 p.

Antanas Poviliūnas

ECONOMIC PERIPETEIA OF LAND REFORM AND PEASANTRY DEVELOPMENT

Summary

The development of peasantry covered particular stages during which tillers were distinguished as a social stratum of the rural society depending on economic conditions, relations of ownership and aims of production.

The paper deals with the last stage of peasantry development: the formation of the farmers' stratum, its growth, maturity and collapse during the intervening period of the bolshevik regime, the emergence of a new stratum of progressive farmers. The genesis of the peasant and farmer concepts is presented; the process of agricultural conversion from the means of survival to commercial business, which masked the beginning of the farmers' stratum and the strengthening of this stratum when it has become a key economic pillar in independent Lithuania are discussed.

The survey on this peasantry stage is focused on the activities of Albinas Rimka who studied the possibility for an in-

dependent agrarian state to fare well and the farmers' stratum in Lithuania, but the theoretical foundations for the 1922 land reform which aimed to strengthen the farmers' stratum. The survey is intended to mark his 120th birth anniversary. Besides that, the agrarian processes in interwar Lithuania were the basis for the initiators and movers of the 1991 land reform while preparing the legal fundamentals for the formation of the new stratum of progressive farmers.

The period of the farmers' stratum development between the aforementioned stages during which the capacities of former farmers were destroyed and new ones established, is discussed as well. The new capacities were used by other tillers' generation, i. e. by the new social stratum of rural population. Inappropriate considerations of this period and of this stratum during the implementation of the agrarian reform in 1991 caused the decline of agriculture, loss of markets for agricultural products, disparities in the restoration of family farms.

Key words: agrarian reform, capital-oriented economy, co-operation, family farm, farming system, farmers, peasantry, objective of agricultural activity

Антанас Повилиюнас

ЗЕМЕЛЬНЫЕ РЕФОРМЫ И РАЗВИТИЕ КРЕСТЬЯНСТВА

Резюме

В зависимости от положения в обществе, отношения к собственности, целей производства крестьяне как социальный слой населения, который профессионально занимается обработкой земли, в разные исторические периоды назывались по-разному: земледельцы, крепостные, хуторяне (фермеры) и т. д.

В данной статье изучаются становление, развитие и уничтожение фермерства под воздействием победившего большевистского социализма, а также возрождение и укрепление фермерства в новых исторических условиях. Отражена история зарождения крестьянина-фермера (владельца), исследуются процессы превращения земледелия из средства выживания (натурального промысла) в объект предпринимательства (товарное производство). Эти процессы и обусловили появление фермеров (хуторян), которые стали экономической опорой независимой Литвы.

Для изучения данного этапа большое значение имеют работы проф. Альбинаса Римки, который исследовал положение фермеров в Литве, возможности существования независимого аграрного государства, теоретически обосновал аграрную реформу 1922 г. Кроме того, для авторов аграрной реформы 1991 г. указанный этап послужил точкой отсчета при подготовке юридических основ для воссоздания социального слоя фермеров.

Рассмотрен и предыдущий этап, во время которого после уничтожения ранее существовавшей фермерской системы хозяйствования были созданы новые мощности крупного сельхозпроизводства, которые эксплуатировало уже другое поколение крестьян – новый социальный слой общества. При подготовке новой аграрной реформы этот период и его человеческий фактор не были оценены должным образом, что обусловило спад сельскохозяйственных рынков, сбой при воссоздании системы фермерского хозяйствования.

Ключевые слова: аграрная реформа, ориентированное на капитал хозяйство, кооперация, семейное хозяйство, система хозяйствования, хуторянство, крестьянство, цель сельскохозяйственной деятельности